

կոչուի Գառախտիկ՝ նոյն տեղւոյն ծծմբային դարչազօտութեան համար: Նշանաւոր է բազմաթիւ հանքային ջրերով. հարուստ է նաեւ աղահանքերով, բայց տեղութիւնը կը գործածէ միայն 6 աղաւաղաններ, անորոժ թողլով տասնեւթը ընտիր քարացեալ աղահանքեր: — Նոր Հայաստան, 161-174: Տեղագր. Հայտ. 239-246: Ճնշորձրդ. ի Բաքելուն, 142-152: Եւ այլն:

Հ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓԻՍԿՈՍ

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Առ Մեծարգոյ Հ. Սիմոն վ. երեմեան,
Խմբագրապետ Բազմալեւոյ Հանդիսարանի:

ՄԵՏԵՐԱԳՐՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,

ԱՐԱՐԱՏ Հանդիսի 1900 Օգոստոս և Սեպտեմբեր ամիսի թերթին մէջ (էջ 380) հրատարակուած ուրարտեան նորագիւտ արձանագրութեան մը ընթերցումը և թարգմանութիւնը ինձմէ խնդրած էիք: Ձեր ազնուութեան խնդրանացը սերով զիջանելով, առաջիկայիս նոյնքը կը խաւրեմ Ձերի՝ պատշաճ տեղեկութիւնները ստիպուած յառաջդրելով:

Արձանագրութիւնն հարթ կոթող մըն է, որուն երկայնութիւնն է 3 արշին 14 վերջով (= մետր 2.75), լայնութիւնն 14 վերջով (= մետր 0.62), թանձրութիւնն 8 վերջով (= մետր 0.35): Կոթողին քարն՝ Էջմիածնի արեւելակողմը՝ իբր կէս ժամ հեռաւորութեամբ, Զուարթնոց եկեղեցւոյն հիւսիսայ արեւմտեան դրան վրայ հաստատեալ գտած է Էջմիածնի միաբան Արժանապատիւ Հ. Խաչիկ վարդապետ, երբ յիշեալ տարւոյն ամարան մէջ հոն պեղումներ ընել կու տար:

Արձանագրութիւնն Ուրարտի թագաւոր Ռուշասայ Բ. ի է, որ Ք. ա. իբր 685-675 թագաւորած ըլլալով, Ասորեստանի Սենքերիմ թագաւորին և անոր որդւոյն Ասորդանի ժամանակակից էր՝ հաւանականօրէն:

Յայտ է թէ ասորեստանեան թագաւորք Բիւնա վիճակին մէջ նստող թագաւորները՝ Ուրարտի թագաւորք՝ կը կոչէին: Ստուգիւալ այնպէս էր:

Նոյն արձանագրութիւնն ունի 47 տող, և ըստ հրատարակեալ օրինակին՝ մեծագոյն յոյժ մասամբ մաքուր մեղի հասած է: Սակայն կան անդէն մասամբ եղծեալ սեպանեւ նշանագիրներ, որոնց մէկ մասն թերեւս ընդօրինակութեան և կամ հրատարակման համար փորագրողին՝ սեպագրութեան անհմուտ ըլլալուն պէտք է որ ընծայուի: Այսպիսի պակասաւոր գրերը ուղղեալ վերանորոգելով [] անկիւնաւոր փակագծերու մէջ առած եմ: Յայտ է թէ () կիսաբոլոր փակագծիծներու մէջ եղած որոշանիշ նախակարգ զաղափարագիրներն անձայն ըլլալով, ընթերցողն զանոնք պէտք չէ որ հնչէ: Բոլոր հնչականութիւն ունեցող զաղափարագիրք՝ որոնք կիսաբոլոր փակագիծերու մէջ չեն, սեպագրագիրտաց սովորութեան համեմատ՝ սուսմերեանաքաղական և կամ ասորեստանեան բառերով և գլխագիրներով կը ներկայացուին: Ծանօթ է ընդհանրապէս որ մեր ուրարտեան սեպագրագէտ գպիրներն՝ հնչական կամ ձայնական զաղափարագիրները շատ աւելի կը գործածէին քան թէ ասորեստանեան գպիրք, որոնցմէ ուսեալ և փոխառեալ էին սեպագրական արուեստը:

Իմ աստէն գործած թարգմանութիւնս բառացի և անձուկ առնչական է, ինչպէս նիւթն ինքնին կը պահանջէ: Լեզուաբանական համեմատութիւններ ընել զանց կ'ընեմ աստէն: Երբ ի միտոյ լոյս կը տեսնայ իմ հաւաքածոյս՝ զոր Ձեր յարգոյ Միաբանութեան տղաբանն տակելու վրայ է, նոյնի բառարանին մէջ՝ արձանագրութեան իւրաքանչիւր բառն պատշաճ լեզուաբանական համեմատութիւնը պիտի որ ունենայ: Նոյն հաւաքածոյին մէջ՝ հարթ կոթողէս արձանագրութիւնն 38. AA. թիւերը ունի. և որովհետեւ խիստ ուշ եկաւ ի լոյս, զայն իբր յետ-գրութեան՝ միւս 91 արձանագրութիւններէն վերջը կարգած դրած եմ՝ ստիպեալ ի հարկէ:

Ռուշասայ Բ. ի այս արձանագրութիւնն հինգ մասէ կը բաղկանայ: Պարունակեալ նիւթոց ծանրակշռութեան համեմատ՝ առա-

ջինն է՝ քաղաքական — պատմական (աղբ 6-9, 17), և այս կարեւորագոյնն ըլլալով, արձանագրութիւնն ընդհանուր տիտղոսի պատմական պէտք է կոչուի: Երկրորդ մասն է՝ քաղաքային — շինուածական (աղբ 10-16): Երրորդն՝ կրօնային — ընծայական (աղբ 18-26): Զորրորդն՝ որով և սկիզբն կ'ընէ, է ուխտական կամ ձօնեայ (dédicatoire) (աղբ 1-3): Իսկ հինգերորդն՝ որով և կը վերջանայ, է բանաձեւ անիծից, որով թագաւորն նշովք կը կարգայ այն ամէնուն վրայ՝ որ արձանագրութեան կը վնասեն:

Արձանագրութիւնն յորինուած և կանգնուած է Երասխայ ձախակողմը պատահած ապստամբութեան մը առթիւ, զոր Ռուշաս Բ. նուաճած է: Զայս կը ցուցնէ պատմական մասն: Սակայն արձանագրութեան մեծագոյն ամէքն յայնմ է՝ որ Ռւրարդուի նոր թագաւոր մը մեզի կը ծանօթացընէ, և մանաւանդ Ք. ա. Եօթներորդ դարուն առաջին քառորդին մէջ Ռւրարդուի թագաւորին իշխանութեան տարածութիւնը մեզի կ'աւանդէ: Ութերորդ դարուն երկրորդ կիսոյն մէջ՝ Ասորեստանի թագաւորն թագղաթբաղ-

սար Գ. (Ք. ա. 745-727) Ռւրարդուի թագաւորն Շարիզուրիս Բ. ին (Ք. ա. իբր 755-730) յաղթելով՝ ուրարդացոյն իշխանութեան մեծ հարուած մը տուած էր: Երբ Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իբր 730-714) իւր հօրը կորսնցուցած երկիրները և ազդեցութիւնը ձեռք ձգելու կ'աշխատէր, Սարգոն թագաւորն (Ք. ա. 722-705) ասորեստանեան բանակներով հասաւ անոր վրայ, թէ զՌուշաս Ա. և թէ անոր ազդակից ու հպատակ մանր թագաւորները զարկաւ, և անոնց երկրաց մեծ մասին տիրեց: Ասոնք երկու ծանր և աղէտաւոր պատերազմներ էին: Այսու ամենայնիւ, Ռուշասայ Բ. ի արձանագրութիւնն մեզի կը ցուցընէ՝ որ Եօթներորդ դարուն առաջին քառորդին մէջ Ռւրարդուի թագաւորին իշխանութիւնն մի միայն Բիանայի անձուկ սահմաններուն մէջ փակուած չէր. այլ Բղնու նեաց ծովուն եղբայրներէն կը տարածուէր դէպ ի հիւսիս՝ անդր քան զԵրասխ գետ:

Կը կարգեմ աստէն այն անդին արձանագրութիւնը՝ նախ ինծմէ տառաշրջեալ և թարգմանեալ:

Հ Ա Ր Թ Կ Ո Թ Ո Ղ

ՌՈՒՇԱՍԱՅ Բ. ի (Ք. ա. իբր 685-675):

1. (ԱՆ) Խալ+դիւ-է Էն ՍՈՒ Ի-նի
(գիւր) Քաղդիսի¹⁾ Տեան Բաղմութեանց²⁾, զայս
2. ԳԱԿ պու-լու-շի (ՏԻՍ) Ռու-շա-ա-ս
վէմ³⁾ փորեալ³⁾ (այր) Ռուշաս⁴⁾
3. (ՏԻՍ) Ար-գիս-տէ-լի-նի-ս կու-գու-նի
(այր) Արգիստայ-որդի, կանգնեաց:
4. (ԱՆ) Խալ+դիւ-նի-նի ուս+մա-սի-նի
(գիւր) Ի-փառս-Քաղդիսեանց⁴⁾ մեծագորաց

1. Ռւրարդուի Ժողովրդաց՝ կամ նախաւոր Ժամանակաց Հայոց զերագոյն ղեքն էր Քաղդիս, որ լուսասառ, լոյս-սփռող կը նշանակէ:

2. Իմա՝ Ժողովրդաց:

3. Այսինքն՝ վէմ՝ որուն վրայ արձանագրութիւն քանդակուած է:

4. Քաղդիսեանք ղեք՝ հաւանականապէս Ռւրարդուացոց նախահարց օգիներն էին: Կային և Քաղդիսք, որոնք Քաղդիսի որդիք կ'անուանին արձանագրութեան մը մէջ: Քաղդիսք և Քաղդիսեանք մեր մատենագրաց քաջքն էին:

5. [(ՏԻՍ)] Ռու-շա-ա-ս (ՏԻՍ) Ար-գիս-տէ-+խի-նի-ս
[(այր)] Ռաւաա՝ (այր) Արգիստեայ-որդի,
6. ադա ՄԱՏ Քու-իւ-դա-նի խու-բի-ի
ասէ՛ զերկիրն Քուիրդա¹⁾ խուեցի՛.
7. բի-՝ու-րա-ա-նի ՍՈՒ դա-է մա-նու
ի-տանց բազմաց զիճակին այնորիկ՛.
8. ՝ու-ի գի-է-ի իս-տի-նի մա-նու
ու յերկրէ՛ այտի՛ զմարդիկ
9. ԿԻ (ԱՆ) Խալ-դի-ս ՝ու-սի-դու դու-նի
կողմանն (դիք) Քաղդիս ամենայն-ուստեք Վտարեաց՛.
10. ի-է-ս ի-նի ԳԻՍ ու-դի-է
Ես զայտոսիկ վայտեայ աւագանս
11. [տէ]-րու-բի 2 ԳԻՍ րու-սէ (ԳԻՍ) զա-ռի
կանգնեցի՛. 6 վայտաշէն զիւզս, (վայտ) զճառս եւ
12. ԿԻՇՏՈՒ իս-տի-նի տէ-րու-՝ու-բի
զանտառն այնոցիկ²⁾ կանգնեցի՛.
13. ԱԼՈՒ սու-խի իս-տի-նի Դ ՈՒՏ կիւ-՝ու-լս
2 քաղաքին 1 զշինութենէ՛ այնոցիկ²⁾ 4 աուրս հոգացայ՛.
14. պի-+լի ՀԻԴ ԴՈՒ (ՏԻՍ) Դա-նա-ա-նի-ա-նի
Արձանագրութիւն-մի առ-գետովն ժողովրդեան (այր) Դանանիաու³⁾
15. [ա]-գու-՝ու-բի ՝ու մէ-սի-նի տի-նի
կառուցի՛. ու 2 այնորիկ 1 զանուն.
16. . . -նու ՏԷՄՈՒ-նի-է (ՏԻՍ) Ռու-շա-ի-նի-է
[կոչեցին^(*)] ըստ-հրամանի (այր) Ռաւաաայ՛.
17. Խու-բի գի-ա-սէ պի-+լի-նի կու-դու-+լա
Խուեցի զերկրացիս Վտան-արձանագրութեան արքային-մեծի⁴⁾ .

1. Մեծի հաւանութեան է որ այս երկիրն Գեղամայ ծովուն հարաւոյ արեւմտեց կողմը կը գտնուէր։ Թերեւս Կոտայք գաւառին նախաւոր անունն Քուիրդա էր։

2. Այսինքն՝ 'զիւզից'։

3. Այս Դանանիաս՝ արքայիկ մըն էր անտարակոյս, և հաւանականօրէն Ռաւաաայ Բ.ի ժա-մանակակից։ Իւր զիճակն Երասխայ ձախակողմը պէտք էր որ ըլլար։

4. Կ'երեւայ որ այս երկրացիք Ուրարտուի թագաւորի մը արձանագրութիւնը եղծած կամ կործանած էին։

18. ԼՈՒԻԲԻՐՈՒՄՏՈՒՐ (ԱՆ) Խալտրի-է
Գառն-մի (գեք) Քաղղիսի
19. Նի-խալ-շի-դու-լի-նի [ԼՈՒ] (ԱՆ) Խալտրի-է
մաքրութեան-տուչի, [ոչխար-մի] (գեք) Քաղղիսի
20. [ՍՈՒՄ] ԼՈՒ (ԱՆ) ԻՄ-ա
[գոհացին]. ոչխար-մի (գեք) Տէրաբասու¹⁾,
20. ԼՈՒ (ԱՆ) ՈՒՏ-նի-է
ոչխար-մի (գեք) Արդինեայ²⁾,
21. (ԱՆ) Խալտրի-է ԱՆ ա-նի քու-գի . . .
(գեք) Քաղղիսի՝ գիցն ի-բարձունա՝ կողի, . . .
22. . . մէ-է-սի ա-ցի 'ու-լի
. . . գինի, հաց, իւղ,
23. [ԳՈՒԳ]-ՏՈՒՐ (ԱՆ) Խալտրի-է-նի ուր-դու-լի-նի
[եզն]-մատաղ, (ւծք) Քաղղիսաց³⁾ օր⁴⁾-տուղաց՝
24. ԼՈՒ (ԱՆ) Խալտրի-է Գ ԼՈՒ . . .
ոչխար-մի. (գեք) Քաղղեայ՝ 4 ոչխար . . .
25. [(ԱՆ) Խալտրի-նի-է . . . -նի . . .
[(ւծք)] Քաղղիսաց . . .
26. [(ՏԻՍ)] Ուր-շա-ա-նի⁵⁾ (ՏԻՍ) Ար-գիս-տէ-լի-է
[(այր)] աստուածոց-Ուշասայ՝ (այր) Արդինեայ-որդւոյ,
27. [ՄԱՆ] ԳԱՆ-նի ՄԱՆ ալ-շու-լի-նի ՄԱՆ-նի
[արքայի] հղօրի, արքայի յաղթողի, արքայի
28. [(ՄԱՍ)] Սու-լա-ու-է ՄԱՆ (ՄԱՍ) Բի-է-լի-սա-ա-ու-է⁶⁾
[(երկիր)] Սուրայ, արքայի (երկիր) Բիէինայ,
29. ՄԱՆ ՄԱՆ-ՄԷՇ-ու-է ա-լու-շի-է
արքայի արքայից, բնակելոյ
30. [ԱԼՈՒ] Տու-ու-ա-ա-է ԱԼՈՒ (°) տա-լի-է]
[ի-քաղաքին] Տուսայ, քաղաք (°) քաջաց,

1. ԻՄ գաղափարադրին հնչականն է 'Տէրաբաս'. և էր սա 'երկինք-դէք, Օգ-դէք':
2. ՈՒՏ գաղափարադրին հնչականն է 'Արդինիս', 'Արեւ-դէք':
3. Քաղղիսք աստուածոց վրայօք տես ի վեր անդր՝ ծանօթ. 4:
4. Արդինեայ՝ 'կեանք':
5. Այս անուան հոլովն բովանդակիւ տեղական ըլլալով, 'աստուածոց' բառին գաղափարը
կը պարունակէ:
6. 'Բիէինա' վեճակի անունն ուրիշ արձանագրութեանց մէջ 'Բիանա, Բիանա, Բինա' եւս
գրուած է: Տես աստէն ի վայր 414 տող:

31. [(ՏԻՍ)] Ռուշաւաւս [(ՏԻՍ)] Արգիստէսիւնիւն
[(այր)] Ռուշաս' (այր) Արգիստէս-որդի,
32. [ա]-դա ա-լուս ինի ԳՈՒՊ-ՏԷ
ասէ. որ-որ զայս արձանագրութեան-զվէ՞մ
33. [դու]-ի-է ա-լուս պի տու-լի-է
քանզի, որ-որ զիր-մի թառնայ,
34. [ա]-լուս է-շի-ինի [սէ]-րի-ի դու-ի-է
որ-որ զրոյ զտողս քանզի,
35. [ա]-լուս կի-գու[-է (")] ինի-լի-ի-է
որ-որ թառնութեամբ խէ,
36. [ա]-լուս ա . . . տու-լի-է
որ-որ . . . խէ,
37. [ա]-լուս 'ու-լի-ս տի-ի-ու-լի-է
որ-որ որիչ իւր-սեպհականէ զոր
38. ի-է-ս զա-ի-ու-ի-է ա-լուս
ես շինեցի, որ-որ
39. տի-նի-նի տու-լի-է մա-շի-է
զանունն¹⁾ թառնայ, սովորութեամբ
40. . . . -նի լա-լի-ի-է ա-ի-սէ]
. . . . թարթառի երկրացւոց
41. (ՄԱՏ) Բի-ա-ի-ի-սէ-է ա . . .
(երկիր) ընդդէմ-Բիաինացւոց . . .
42. [ՄԱՏ] Լու-լու-ի-ի-սէ (ԱՆ) Խալ-ի-ի-սէ
[յերկիրն] Լուլունացւոց²⁾, (դէք) Քաղաքս,
43. [(ԱՆ)] ԻՄ-ս (ԱՆ) ՈՒՏ-նի-ս ԱՆ-ՄԷՇ-ս
[(դէք)] Տէրբաս եւ (դէք) Արգինիս աստուածքն
44. . . . -ի տի-ի-նի մէ-ի
. . . . զանուն նորա,
45. ար-մու-զի-ի մէ-ի
Հարուածեացն զնորա
46. լու-լի-ի թի-ի-ու-լա-ի-ի-ի
. . . . , առցն³⁾ ի-տանէ նորա
47. [ա-ի] թի-դի-է . . . 'ու-ի . . .
[զամենայն] բուս⁴⁾ . . .

ՅՈՂՍԷՓ Վ. ՍԱՆՏԱՆԻՍԻԱՆ

1. Իմա, Ռուշասայ Բիւ:

2. Երասխայ վերին կողմանց ձախակողմը վիճակ մըն էր, որուն մաս կը գտնուէր Արմաւիր քաղաքն:

3. Այս է՝ առեւտրային, թառնայցն:

4. Իմա՝ զուտեւաս: